

Олександр КРИВОШИЙ
(Запоріжжя, Україна)

УДК: 94:355](477)+(093)“14/17”

**Висвітлення історії воєнної
повсякденності жінок
ранньомодерної України у працях
Наталії Мірзи-Авакянц**

Перебування у полоні стереотипів та ідеологічних міфів, закладених радянською історіографією, протягом багатьох років позбавляло вітчизняних дослідників можливості наблизитися до осмислення великого пласту наукової спадщини талановитого українського історика Наталії Юстівни Мірзи-Авакянц, який можна умовно визначити як історія жіночої повсякденності воєнної епохи [1].

Йдеться про побут та повсякденне життя жінок в умовах воєн, революцій та збройних локальних конфліктів, що відбувалися на українських землях у XVI – на початку XVIII ст..

Війна як соціально-політичне явище завжди являла собою не лише крайню форму вирішення соціально-політичних, економічних, ідеологічних, національних, релігійних, територіальних та інших протиріч між державами, народами, націями, класами і соціальними групами людей засобами воєнного насильства, але й особливу форму світу, в якому людина протягом певного часу жила і взаємодіяла з іншими людьми. Йдеться про умови життя, ратної і мирної праці, відпочинку, побуту, озброєння, харчування, тактичні дії, обставини проживання, лікування, соціальної адаптації, поведінкові реакції, соціально-політичні уподобання, сприйняття подій крізь призму свідомості окремої соціальної групи чи індивідуума [2, с. 184], одним словом, про комплекс різномірних повсякденно-побутових реалій, в яких провідну (нормуючу і формуючу) роль відігравав “військовий чинник”. Вищезначений комплекс різномірних повсякденно-побутових реалій являє собою не що інше, як “особливий життєвий світ” пересічних громадян – “маленьких людей” – воєнну повсякденність соціальних груп, окремих осіб та маргіналів. Воєнна повсякденність пересічних людей, “безмов-

ної більшості” являє собою історичну цілісність, сформовану двома взаємозалежними структурами – історіями “нижчого рівня”, – *фронтовою повсякденністю* – комплексом повсякденно-побутових реалій людей (в нашому контексті жінок) в умовах воєн, революцій та збройних локальних конфліктів [3] (самі війни) і *тиловою повсякденністю* – комплексом повсякденно-побутових реалій людей, що ці війни, революції та збройні локальні конфлікти супроводжували, – розквартирування військ, реквізиції, військові заготівлі, ремонтно-відновлювальна та військово-санітарна діяльність, забезпечення повсякденних потреб життєдіяльності як окремих воїнів, так і різноманітних військових формувань і т. ін. Вищезначені структури – історії фронтової і тилової повсякденності, у свою чергу, складаються з “мікроісторій” ще нижчого рівня – природа, ландшафт, озброєння, харчування, військово-спорядження, житло, фортифікаційні і оборонні споруди, умови ратної і мирної (тилової) праці, відпочинок, побут, тактичні дії, транспортні засоби, медична допомога, соціальна адаптація, сприйняття подій крізь призму свідомості окремої соціальної групи чи індивідуума, народна пісня, танок і т. ін.

Завданням статті є дослідження проблеми воєнної повсякденності пересічних жінок “українного” пограниччя XVI – XVII ст., її постановки і розв’язання у науковому доробку українського історика Н. Мірзи-Авакянц та вплив її бачення на розвиток української історіографії.

Об’єктом дослідження стала науково-творча спадщина Н. Мірзи-Авакянц. Предметом статті є вивчення мірзо-авакянівського способу розв’язання проблеми присутності воєнної повсякденності пересічних жінок в культурному просторі України XVI – XVII ст..

Серед проблем наукової спадщини Н. Мірзи-Авакянц проблема жіночої повсякденності воєнної епохи є найменш дослідженою та вивченою. Спеціальних узагальнюючих праць з даної теми немає, хоча дослідниця залишила по собі чималу творчу спадщину, без якої важко уявити національну історіографію першої половини XX ст. [4, с. 559]. Варто зазначити, що Н. Мірза-Авакянц своїми студіями пізньосереднього – вічноранньомодерної епохи на мікроісторичному рівні, коли предметом дослідження стає буденне життя та щоденні настрої людей [5, с. 3], фактично, тією чи іншою мірою, випередила французьку школу “Анналів”, діячі якої розгорнули свою діяльність лише в середині XX ст. [6, с. 3–165]. Проте саме їхні твори стали в наші дні зразком для наслідування багатьох вітчизняних дослідників [7, с. 87–103].

Вищевикладене свідчить про те, що наукове дослідження та всебічне глибоке висвітлення проблематики, пов'язаної з мірзо-авакянцівським способом розв'язання проблеми присутності/неприсутності в культурному просторі України XVI – XVII ст. воєнної повсякденності пересічних жінок, має як теоретичне, так і практично-пізнавальне значення. Тим більше, що ця тема містить низку дискусійних питань, які потребують кардинального переосмислення.

Відтак авторське конструювання нашої розвідки вибудовуватиметься на твердженні Н. Мірзи-Авакянц про те, що "...тип жінки-войовника, української амазонки XVI – XVII в., був значно поширений не тільки серед аристократок, але й серед дрібної шляхти" [5, с. 24], а також на припущенні автора, що у своєму науковому доробку дослідниця відображала первинні форми національних культурних цінностей.

Заявлена у заголовку статті проблематика обумовлює не лише вибір предмета дослідження – вивчення мірзо-авакянцівського способу розв'язання проблеми присутності в культурному просторі України XVI–XVII ст., воєнної повсякденності пересічних жінок, але й визначає його хронологічні рамки, які охоплюють період з 1920 – по 2012 рік.

Нижня хронологічна межа пов'язана з виходом у світ першої феміноорієнтованої праці Н. Мірзи-Авакянц "Українська жінка в XVI–XVII ст." [5, с. 1–93]. Верхньою хронологічною межею визначаємо 2012-й рік – яким автор обмежує дослідження впливів мірзо-авакянцівського бачення проблеми воєнної повсякденності пересічних жінок України XVI–XVII ст. на розвиток української історіографії.

Тут варто зазначити, що появі першої феміноорієнтованої праці дослідниці на "науковій території" жіночої повсякденності [8] ранньомодерної України передували ряд подій, які вплинули на формування її світогляду та наукових інтересів.

Почати варто з того, що Наталя Дворянська (дівоче прізвище Н. Мірзи-Авакянц) народилася 24 (11 за старим стилем) жовтня 1888 року [9] в невеликому містечку Борисполі (Боришполі) на Полтавщині в російськомовній родині земського лікаря Юста та Олександри Дворянських [4, с. 559].

Початкову освіту Наталя здобула в Києві, куди з часом переїхали її батьки; спочатку в Київській жіночій гімназії [10, с. 134], а потім у Київській міністерській жіночій гімназії [4, с. 559]. Після її закінчення (1907 р.) дівчина вступила на денне історико-філологічне відділення державних Київських вищих жіночих курсів (ВЖК), які давали ґрун-

товну і всебічну освіту жінкам, бо функціонували під опікою Університету св. Володимира [4, с. 560]. Лекції в цьому навчальному закладі читали університетські викладачі за університетськими програмами. Науковим керівником Наталі Юстівни був відомий учений і викладач, учень В. Антоновича, один з перших дослідників правового становища жінки у Великому князівстві Литовському М. В. Довнар-Запольський. В тому ж таки 1907 р. Наталя Дворянська вийшла заміж за помічника присяжного повіреного Леона Григоровича Мірзу-Авакянца і взяла його прізвище. В 1913 р. Н. Мірза-Авакянц переїздить до Москви, де, успішно склавши державний іспит, стає студенткою Московського університету. Перебування в Москві, інтенсивна праця в бібліотеках та архівах, поглиблене вивчення іноземних мов, особливо польської та французької, підготували її до серйозної наукової праці [4, с. 561]. У 1915 р. Н. Мірза-Авакянц через сімейні обставини (вагітність і народження в 1916 р. доньки Мірри) [2, с. 561] повертається до Києва. Ця, здавалося б, приємна обставина загострила і без того непрості стосунки подружжя. 1916 р. шлюб Наталі Дворянської і Леона Мірзи-Авакянца розпався [4, с. 561]. Молодій матері довелося сподіватись тільки на саму себе. Залишивши новонароджену доньку з матір'ю, Олександрою Петрівною Дворянською, Н. Мірза-Авакянц йде працювати вчителькою в київську приватну жіночу гімназію А. В. Жекуліної [11, арк. 12]. Наприкінці 1917 р. вона викладає історію України в Київській українській гімназії ім. Кирило-Мефодіївського братства [2, с. 561]. Період Української Центральної Ради став для майбутньої дослідниці історії України часом її остаточної українізації.

У цей період в українських часописах починають з'являтися перші серйозні дослідницькі студії Н. Мірзи-Авакянц з проблем методики викладання історії – "З методики історії" (1917), "Поетичний елемент при викладанні історії" (1917), "Побутовий елемент при викладанні історії" (1918) та ін. Невдовзі Департамент освіти Директорії запропонував їй посаду викладача у вищому навчальному закладі Полтави. З осені 1918 р. Н. Мірза-Авакянц викладає методику історії та історію України на словесно-історичному факультеті Полтавського учительського інституту [12, с. 79]. Одночасно вона читає лекції студентам історично-філологічного факультету Українського народного університету [13, с. 171]. Чимало сил і енергії віддала дослідниця й викладанню на історично-філологічному факультеті Харківського університету, який постав у Полтаві восени 1918 р. [4, с. 562]. В цьому навчаль-

ному закладі Н. Мірза-Авакянц працювала в оточенні таких знаних учених і викладачів, як професори Д. І. Багалій, Ф. І. Шміт, М. Ф. Сумцов, доценти В. О. Барвінський, С. А. Таранущенко. Наталя Юстівна не полишала і науково-дослідницької роботи. В цей час започатковуються її тісні творчі взаємини з академіком Д. І. Багалієм, що вважався її неформальним науковим керівником, під проводом якого вона розробляла наукову тему з побуту козацької старшини другої половини XVII ст. [14, арк. 1–2]. У Полтаві в першому числі [15] “Записок Українського наукового товариства дослідників старовини й мистецтва на Полтавщині” [16] побачила світ ґрунтовна розвідка вченої “З побуту української старшини кінця XVII віку” (1919) [17, с. 17–60]. У цій праці, на основі характеристики майна української старшини кінця XVII ст., Н. Мірза-Авакянц неспростовно довела, що більшість українських козацьких старшин не цуралася шлюбно-сімейних стосунків, а це означає, що поведінкові стереотипи “військових очільників”, а також їхніх дружин, доньок, сестер, матерів, приятельок, коханих і коханок формувалися навколо звичних їм предметів і речей, до переліку яких обов’язково входили зброя (набір холодної і вогнепальної) та бойове спорядження. Побутові речі старшин – “людей зі зброєю”, наділених як військовою, так і цивільною владою, створювали звички людей, формували їхній світогляд та статусну поведінку [18, с. 54]. “Життєві світи” козацьких старшин, їхніх дружин, матерів, доньок, сестер, коханих, коханок і приятельок, в умовах воєнного стану, що “пронизував” всі сфери життя [19, с. 16] цих людей, як правило, набували особливих рис і форм, формуючи, таким чином, особливий кризовий світ – воєнну повсякденність, в якій чоловіки і жінки певний проміжок часу жили і взаємодіяли з іншими людьми [20, с. 140].

В наступному, 1920, році на світ з’явилося повністю присвячене жіночій проблематиці дослідження Н. Мірзи-Авакянц “Українська жінка XVI – XVII в.” [5, с. 2–93]. Названа розвідка стала теоретичною частиною надрукованої в Полтаві, у друкарні товариства “Печатне діло”, книжки дослідниці під назвою “Українська жінка в XVI–XVII ст.” [21]. Друга частина цієї книги має назву “Додатки з актового матеріалу”. Вона складається з десяти актових документів, серед яких “Змовний лист”, “Заручини”, “Постанова гродськ. Володим. суду про дозвіл на одруження”, “Веновний запис”, “Дарчий запис” та низка інших.

Авторські коментарі, ремарки та стиль мислення авторки публікації вказують на її приналежність до напрямку історико-фемінологічних

досліджень, започаткованого істориками Й. Ролле, О. Левицьким та М. Грушевським [5, с. 3]. Праці саме цих істориків стали основними джерелами її історично-фемінологічної розвідки “Українська жінка XVI – XVII в.” [5, с. 3]. В цьому контексті слід мати на увазі той факт, що авторські коментарі, інтерпретації і навіть короткі ремарки часто стають важливим підґрунтям для розуміння світоглядних позицій ученого та інтересів української наукової еліти [22, с. 46]. Отже, аналізуючи авторські тексти дослідниці, будемо мати перед собою не лише авторське бачення “картини світу” пересічних жінок, що населяли “українні” пограничні землі Речі Посполитої у XVI – XVII ст., а й домінуючу суспільну сітку вартостей, що була характерною для цієї особистості і в світлі якої повинна постати привабливість/непривабливість становища жінки, побаченого крізь призму мірзо-авакянцівських уявлень про “благо”.

Шукаючи “відображення”/відсутність “відображень” воєнної повсякденності пересічних жінок України XVI – XVII ст. у науковому доробку Наталії Мірзи-Авакянц, будемо збирати, критично відтворювати і ретельно аналізувати щонайменші свідчення про буденні структури життя жінок тієї епохи, їхній своєрідний ментальний і психологічний склад та про особливий досвід участі жінок “українного” пограниччя у війнах, революціях та локальних збройних конфліктах, до яких у першу чергу відносимо досить поширені в українських землях шляхетські наїзди, т. зв. “домові війни” литовсько-польсько-руської шляхти другої половини XVI – першої половини XVII ст. [23, с. 94]. Хоча в українському історичному наративі початку XX ст. і далі зберігалися тенденції конструювання патерналістських моделей життєустрою “українного” пограничного соціуму (підносилися ідеї козацького антифемінізму, а постать жінки в межах козацького Запорозжя продовжувала розглядатись як меншовартісна), воєнізований пограничний соціум дедалі більше поставав у дослідженнях своєю зворотною стороною – крізь призму досвіду участі шляхетних і ординарних жінок у війнах та збройних локальних конфліктах (шляхетських наїздах). В умовах майже надзаконного становища шляхти в Речі Посполитій подібні воєнні акції (наїзди) набирали форм то “спонтанного грабінницького набігу, то чітко спланованого і організованого походу шляхтичів з метою вирішення у такий спосіб міжфеодалних питань поземельного володіння: знищення чийогось маєтку, приєднання сусідніх земель, переселення їх мешканців до свого маєтку” [23, с. 94]. Прикордонні

жителі, які могли тримати в руках зброю, перебували у певній залежності від магнатів-землевласників і тому змушені були брати участь у всіх військових акціях, а іноді й самі були не проти хоч частково владнати свої фінансові труднощі за рахунок сусідів [23, с. 94], виступаючи в похід під керівництвом свого патрона.

У Литовському Статуті 1566 р. збройний наїзд фігурує як “квалтъ”, “квалтъ посполитый суседский”. У правовому аспекті наїзд відрізнявся від звичайного розбою (покарання за останній було набагато суворішим, ніж за наїзд) [24, с. 103]. Хоча документи про збройні наїзди становлять понад третину загальної кількості актів про маєтки [25, с. 66] (про це можна судити з опису актових книг Кременецького земського суду [26]), проте досвід участі жінок в організації та проведенні шляхетських наїздів українськими істориками ХІХ – початку ХХ ст. практично не досліджувався (винятком стали розвідки І. Новицького, польського історика Й. Ролле та рецензії В. Антоновича на оповідання того ж таки Й. Ролле). Звернувшись до розгляду означеної проблематики, Н. Мірза-Авакянц дійшла висновку, що українські жінки-шляхтянки були як серед ініціаторів, так почасти й серед організаторів збройних наїздів. Виконані нами на основі опису актових книг Кременецького земського суду підрахунки наочно підтверджують правильність зроблених талановитою дослідницею висновків.

**Документи про шляхетські наїзди на маєтки
у Кременецькому повіті Волинського воєводства
у другій половині ХІХ ст. (за матеріалами опису актових книг
Кременецького земського суду)¹**

№ актової книги	Рік	Загальна кількість справ	Загальна кількість справ про наїзди (%)	Кількість справ про наїзди за участі жінок (%)
1	1568	42	9(21,4)	3(33,3)(н.)
2	1569	30	4(13,3)	0
3	1570	72	17(23,6)	2(11,7)(о.)

¹ Таблиця складена на основі публікації А. Блануци з урахуванням наших уточнень і поправок. Див.: Блануца А. В. Соціально-станова зумовленість шляхетських наїздів на Волині у другій половині ХІХ ст. / А. В. Блануца // Український історичний журнал. – 2003. – № 4. – С. 104.

4	1571	67	7(10,7)	1(14,2)(н.)
5	1577	23	1(4,3)	0
6	1578	81	19(23,4)	1(5,3)(о.)
7	1579	103	13(12,6)	2(15,4)(о.)
8	1592	177	27(15,2)	9(33,3)(2н./7о.)
8	1593	269	45(16,7)	13(28,9)(5н./9о.)
9	1594	123	21(17,1)	5(23,8)(3н./3о.)
9	1595	152	32(21,4)	13(40,6)(8н./6о.)
9	1596	295	40(13,5)	9(22,5)(9н./1о.)
10	1597	102	21(20,6)	5(23,8)(3н./2о.)
11	1598	159	26(16,3)	3(11,5)(1н./2о.)
1–11	1568–1598	1569	282(16,6)	66(23,4) (35н./35о.)

У центр уваги Н. Мірзи-Авакянц потрапляє і низка типових образів “жінок-войовниць”, українських амазонок ХІХ – ХХІІІ в.. За слушним зауваженням історика, цей тип жінки був “значно поширений не тільки серед аристократок, але й дрібної шляхти з тією різницею, що магнатки провадили свої експедиції в широкому масштабі, а звичайні шляхтянки задовольнялись найближчими околицями” [5, с. 24 – 25]. Він “виріс на ґрунті постійної боротьби й небезпеки, в яких жила Україна, особливо південна, близька до степу” [5, с. 25]. Цікавий зразок типу жінки-войовниці Н. Мірза-Авакянц знаходить в образі Волинської княгині Софії Ружинської, “яка вкупі зі своєю помічницею, Ганною Комаровською, та її чоловіком Кевличем, “приспособивши себе немало обчухъ и посторонныхъ людей на помочъ”, (тилова повсякденність) напала в р. 1609 на чолі 6 тисяч добре організованого і озброєного війська на с. Черемошку, маєток князів Корецьких.

“Обычаемъ неприятельскимъ” оточила замок і місто, а потім “въ трубы, сурьмы и бубны вдаривши и окрыкъ (галас) великий справивши”, військо взяло їх штурмом після завзятого бою та, помордувавши й позабивавши велику кількість населення, “на корень спалили и вънивечъ обернули” [5, с. 25–26] (фронтна повсякденність).

Сучасний історик Олег Мальченко, не заперечуючи безпосередню участь княгині в військовому поході, висловив думку про те, що княгиня Ружинська в поході “відіграла лише пасивну роль” [23, с. 101] Сам же напад був організований і проведений “справицею” війська Софії

Ружинської Кшиштофом Кевличем “за умысломъ росказанемъ, волею і ведомостью его милости князя Ружинского” [27, с. 119], котрий з 1608 р. перебував у Московському поході (помер у 1610 р. під Смоленськом) [28, с. 78]. Такі загони, на думку дослідника, “керувалися урядником з головного маєтку” [23, с. 101].

Військо князів Ружинських і справді було сформоване із загонів, над якими стояли досвідчені прикордонні урядники Ружинських – Якуб Куцборський, Кшиштоф Кевлич, Данієль Ключський, проте індивідуальні риси характеру Софії Ружинської (твердість, войовничість, жорсткість, владність у спілкуванні з підлеглими) дають підстави стверджувати, що участь княгині в поході не була декоративною, з огляду на те, що невдовзі Ружинська, пересварившись з більшістю своїх соратників, чинила стосовно них такі ж утиски.

На активній участі жінок-шляхтянок (з войовничою вдачею і сильним характером) у грабунках і домових війнах наполягала і Н. Мірза-Авакянц. Вона підкреслювала, що “під час таких виступів жінки звичайно мусили озброюватись як тогочасні вояки, носили панцирі, мали гармати. Траплялось, що счинялась справжня жіноча війна, коли на боротьбу, як вороги, виступали декілька жінок подібної вдачі” [5, с. 26].

Така “жіноча” війна, зі слів дослідниці, виникла в 1570 р. поміж Марією Гольшанською (дружиною кн. Андрія Курбського, московського емігранта) та її сестрою Анною Мильською. “Почалась справа на ґрунті рахунків з приводу маєтку Дубровиці, яким вони володіли разом (тилова повсякденність. – О. К.), а закінчилась засадами на дорозі, грабунками та вбивствами”. Дві розлучені жінки боролися із страшною настирливістю та злістю, і цілих три сусідні повіти – Луцький, Володимирський та Пинський – стали місцем їхніх сутичок; численні юрби кінних сновигали по дорогах, а на чолі їх стояла сама Мильська в панцирі з криці. Найбільш страждали від цього селяни, які мусили терпіти постої та насильства війська (фронтובה повсякденність), а Мильська трималась так, “немов ся ватага озброєного люду з’явилась сюди для оборони краю, а не захисту особистих інтересів однієї лише жінки, невблаганної під час гніву і скажено сміливої...” [5, с. 26 – 27].

Серед жінок зазначеного типу знаходились навіть такі, що “в запалі боротьби не вважають на постанови уряду, хоч би й самого короля” [5, с. 27]. Волинська амазонка Ганна Борзобагата-Красенська, невістка

Луцького біскупа (єпископа), “забрала в руки і чоловіка, і старого тестя, а разом з ними всю єпархію, порядкувала в ній, як хотіла, сперечалась з сусідами, робила на них наїзди, доки на ґрунті збирання податків її чоловік не посварився з кн. Андрієм Курбським. Значний вигнанець поскаржився королеві Стефану Баторію, той став на його бік, і суд присудив князеві значну суму з Красенських. Василь Красенський і біскуп погоджувались закінчити справу миром, але Ганна рішуче повстала супроти цього і не виконала судового декрету. Коли ж король наказав вжити силу, зібравши “посполите рушіння” повіту (члени цієї територіальної спільноти, безумовно, знали один одного, були пов’язані родинними, службовими, клієнтарно-патрональними зв’язками, а тому виконали наказ короля, скоріше за все, формально. – О.К.), цей “похід” не мав жодних наслідків: Ганна рішуче заявила, що “будет до горла (смерти) свого боронити”, – і шляхта відступила та роз’їхалась по господах. Тоді розгніваний остаточно Баторій оголосив “посполите рушіння” цілого воєводства Волинського, і серпня 11, р. 1582 воно виступило супроти Красенських. Але й цим разом смілива і рішуча жінка взяла верх над хоробрим королем...” [5, с. 27–28]. Як бачимо, ініціатором і головним організатором збройного опору королівській волі була рішуча, смілива, енергійна і войовнича жінка-шляхтянка, яка одноосібно керувала як маєтковими справами, так і підрозділами найманого війська. За свідченнями очевидця, два загони (“один з них кінний, а другий гайдучки”) під її керівництвом “розташувались у долині та загородили шлях до маєтку Красного з гарматами, гаківницями, рушницями та іншою різноманітною зброєю, яку вживають під час війни...” [5, с. 28].

За чотири роки (наприкінці 1924 р.) в часописі “Червоні квіти” [29] побачила світ науково-публіцистична праця вченої “На кресах” [30, с. 3–19]. В цій роботі Н. Мірза-Авакянц продовжила розробку проблематики, пов’язаної з участю жінок у війнах та локальних збройних конфліктах мешканців “українного” пограниччя – східних “кресів” Речі Посполитої. Кресами дослідниця називає Південну Україну, що входила в ті часи до складу Литовсько-Польської держави і була на її околицях, на межі зі степом [30, с. 3]. Населенню цього регіону доводилось “самому дбати про охорону життя та свого добра, і кожен жив на військовій нозі, готовий завжди до бою (курсив мій – О.К.)” [30, с. 3]. Звернувшись до проблематики жіночої повсякденності “українного” пограниччя, Н. Мірза-Авакянц наголосила, що жінки не залишалися позаду чоловіків: вони теж брали участь в різного роду війнах, “часто

керуючи військовим загonom” [30, с. 3]. Розглядаючи причини постання на пограниччі приватних оборонних замків, дослідниця слушно зауважила, що “жінки мають замки в небезпечних місцях і шафують (себто порядкують. – *О.К.*) ними як хочуть” [30, с. 8].

У праці “Українська селянка в революційній боротьбі 1905 року” [31, с. 140–152], що побачила світ 1931 р. в часописі “Червоний шлях”, дослідниця вперше в українській історіографії звернулася до проблеми участі жінок у Національно-визвольній війні українського народу 1648–1654 рр. Цей сюжет став органічною складовою більш широкого за своїм проблемним охопленням дослідження історії жінок України початку ХХ ст. [32, с. 306–309].

Спираючись на архівні джерела, дослідниця наголосила на тому, що за часів “революції 1648–1654 рр. маємо відомості про виступи жіноцтва серед повсталого люду” [31, с. 140]. Зі слів Н. Мірзи-Авакянц, “учасницею революційної боротьби вже тоді було не лише молоде експансивне жіноцтво, захоплене бурхливою хвилею революції, але й жінка літня навіть стара: “Костиха з сином”, “стара Пилипиха з синами”, “Копилиха, вдова з синами”...” [31, с. 140]. Проте продовжити розробку цієї доволі перспективної для історії України теми, що й сьогодні належить до категорії “малодосліджених” [33], Н. Мірзи-Авакянц не вдалося. Наприкінці 1920-х на – початку 1930-х рр. в Українській СРР почалося згортання політики українізації; було перервано зв’язки між науковцями нав еміграції і на батьківщині, розпочалися репресії проти істориків. Талант ученої, її вміння “бачити” первні національної пам’яті, індивідуальність у поглядах і у постановці наукових проблем, очевидно, лякали архітекторів “світлого комуністичного майбутнього”. В червні 1938 р. вони змусили дослідницю припинити науково-педагогічну діяльність, спочатку на час арешту, допитів і слідства, а від 1940 р. – назавжди [4, с. 574].

Стає очевидним, що прагнення Н. Мірзи-Авакянц відобразити якомога повнішу картину з життя і побуту жінок України ХVІ – ХVІІ ст. певною мірою обумовили її інтерес і до історії воєнної повсякденності пересічних жінок. Дослідниця детально зупинилася на високому суспільному становищі українських жінок, причиною якого, поза всяким сумнівом, стали умови “українного” пограниччя. В цьому вона випередила сучасні гендерні студії та студії з історії жінок України, які “часто грішать кон’юнктурністю та мавпуванням західних зразків, що повністю випадають з кола традицій українців” [34, с. 14].

В розвідці “Українська жінка ХVІ – ХVІІ в.” Н. Мірзи-Авакянц вдалося не лише відрефлексувати позначене впливом військового чинника повсякденне життя жінок “українного” пограниччя, а й виокремити елементи жіночого досвіду участі у різного роду військових конфліктах, що відбувалися на українських землях у ХVІ – ХVІІ ст.

В зрозумінні побутової історії жінок ранньомодерної України, в уловленні її типових характерних сторін Н. Мірза-Авакянц показала себе неперевершеним майстром, який зосередив увагу на досвіді участі пересічних жінок у війнах, революціях та збройних шляхетських наїздах ХVІ – ХVІІ ст. Спираючись переважно на письмові джерела, дослідниця довела, що українські жінки-шляхтянки, які вирізнялися серед загалу або своїми здібностями та нахилами, або матеріальними засобами і значущістю, могли не лише бути ініціаторами та організаторами грабунків, воєн і збройних наїздів на маєтки сусідів, а й брати безпосередню участь у військових походах і баталіях. Дискурс жінки-войовниці, який склався у науково-творчому доробку Н. Мірзи-Авакянц, вигідно відрізнявся від існуючих в українському нарративі дискурсів. Його особливістю стало значне розширення кордонів життєвого простору жінки-шляхтянки, вихід за рамки традиційного трикутника “чоловік–дім–сім’я” і освоєння жінкою традиційно чоловічих ролей – воїна, лідера мікрогрупи, захисника домівки, сім’ї, рідного краю. Н. Мірза-Авакянц зуміла “побачити” і вмонтувати в уже існуючі класифікації “невидимий” для більшості істориків пласт української історії – воєнну повсякденність жінок України ХVІ – ХVІІ ст. В кінці 1960-х рр. ХХ ст. історики Олена Апанович і Наталя Полонська-Василенко зуміли розширити і помітно поглибити ідеї Н. Мірзи-Авакянц. Перша “побачила” і вписала в існуючі класифікації фронтову повсякденність ординарних жінок козацького Запорозжя [35]. Друга продовжила започатковане Н. Мірзою-Авакянц осмислення причин появи в “українних” пограничних землях Речі Посполитої категорії жінок-войовниць, українських амазонок ХVІ – ХVІІ ст. [36, с. 81–86]. У повоєнній радянській науці ім’я вченої, котра залишила по собі чималу творчу спадщину, не згадувалось. У пострадянських студіях з історії України практику замовчування праць Н. Ю. Мірзи-Авакянц порушив херсонський історик С. Водотока. У 1992 р. він опублікував статтю “Професор Київського університету Н. Ю. Мірза-Авак’янц” [10, с. 134–138]. Відтоді в незалежній Україні триває модерний період вивчення біографії вченої та репрезентації її науково-творчого доробку [32, с. 306–314].

Розгляд феміноорієнтованої науково-творчої спадщини Н. Ю. Мірзи-Авакянц з позицій сучасної історіографічної критики, з урахуванням складових “епоха–автор–текст–контекст”, переконує, що історія жінок ранньомодерної України прямо співвідноситься з історією жіночої повсякденності воєнної епохи. І навпаки. Стає очевидним, що для повноцінних історичних реконструкцій, для справжнього розуміння внеску жінок України у війни, революції та різного роду збройні локальні конфлікти необхідні більш детальні розповіді про те, яким був формат участі жінок у цих війнах, революціях та збройних локальних конфліктах, які саме обов’язки і функції на них покладалися, яким чином це позначалося на повсякденні жінок і якими були віддалені наслідки такого досвіду.

Джерела та література

1. Термін “історія жіночої повсякденності воєнної епохи” використовується нами для характеристики прямо історичного знання, об’єктом дослідження якого виступає буденне життя, усі життєві реалії жінок у умовах воєн, революцій та збройних локальних конфліктів (катастроф).
2. Колесник І. І. “Повернення до речей” як перспектива історичних досліджень / І. І. Колесник // Український історичний журнал. – 2012. – №3. – С. 183–197.
3. Війни, революції як різновид історичних трансформацій носять катастрофічний характер. Див.: *Колесник І. Український гран-нарратив: ретроспективи і перспективи* / І. Колесник // *Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки*. – 2008. – Вип. 3. – Ч. 1. – С. 174.
4. *Верба І. Історик Н. Ю. Мірза-Авак’янц*. / І. Верба // *Архівознавство. Археографія, Джерелознавство: міжвідомчий наук. зб.* – Вип. 4. – Студії на пошану Руслана Пирого. – К., 2001. – С. 559–578.
5. Мірза-Авакянц Н. Українська жінка в XVI – XVII ст. / Н. Мірза-Авакянц. – Полтава, 1920. – 94 с.
6. Дюпон-Мельниченко Ж. Б., Ададуров В. Французька історіографія ХХ століття: Навч. посібн. для студентів гуманітарних факультетів вищих навчальних закладів / Ж. Б. Дюпон-Мельниченко, В. Ададуров. – Львів: Класик, 2001. – 170 с.
7. Зазуляк Ю. Українські легенди школи “Анналів”: Ж.-Б. Дюпон-Мельниченко, В. Ададуров. Французька історіографія ХХ століття. – Львів: Класика, 2001 / Ю. Зазуляк // *Український гуманітарний огляд* – К., 2006. – Вип. 8. – С. 87–103.
8. Жіноча повсякденність (*Frauenalltag* нім., женская повседневность. – рос.) розуміється автором як звичайний та звичний хід життя

жінки, найперша реальність, на ґрунті якої виникають всі інші складові жіночої життєдіяльності, “малий життєвий світ” пересічної жінки, в якому вона живе і взаємодіє з іншими людьми. Йдеться про умови життя, праці, відпочинку, навчання, побут, раціональне харчування, обставини проживання, лікування, соціальної адаптації, поведінкові реакції, соціально-політичні вподобання. сприйняття подій історії крізь призму свідомості індивідуума чи окремої соціальної групи, тощо. Див.: *Пушкарева Н. “История повседневности” как направление исторических исследований* [Ел. ресурс]: http://www.perspektivy.info/history/istorija_povsednevnosti_kak_napravlenije_istoricheskikh_issledovanij_2010-03-16.htm.

9. Стосовно дати і місця народження вченої і досі є чимало нез’ясованого. Дехто з сучасних дослідників вважає, що Н. Мірза-Авакянц (Дворянська) народилась 1888 року у м. Переяслав. Див. примітки В.В. Коротенка і О.Б. Супруненко до праці: Щербаківський В. Український університет у Полтаві / В. Щербаківський / За ред. Супруненко О. Б. – Полтава, 1994. – Препринт. Вип. 2. – С. 21. Такої ж думки про місце народження дотримується і донька Наталі Юстівни – Мірра, хоча датою народження матері вона вважає 1889 рік. Див.: І. Верба Історик Н. Ю. Мірза-Авакянц / І. Верба // *Архівознавство. Археографія, Джерелознавство: міжвідомчий наук. зб.* – Вип. 4. – Студії на пошану Руслана Пирого. – К. 2001. – С. 559.

10. Водотока С. Г. Професор Київського університету Н. Ю. Мірза-Авак’янц. / С. Г. Водотока // 150 років розвитку вітчизняної історичної науки в Київському ун-ті: Матеріали Республ. наук.-практ. конф., К., 20-21 жовтня 1992 р. – К., 1993. – С. 134–138.

11. Державний архів м. Києва – Ф. 150. – Оп. 1.

12. Супруненко О. Доля історика / О. Супруненко // *Козацькі старожитності Полтавщини: Зб. наук. пр.* – Полтава, 1994. – Вип. 2. – С. 79–80.

13. Нестуля О. Охорона пам’яток культури на Полтавщині в 1917–1920 рр. / О. Нестуля // *Виявлення та дослідження пам’яток національно-визвольних змагань українського народу на Полтавщині (1917–1920 рр.)*. – Полтава, 1995.

14. Лист Н. Ю. Мірзи-Авак’янц до Д. І. Багалія від 25 грудня 1918 року // *Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського*. – Ф. – І. – № 45988.

15. Перший випуск “Записок” був підготовлений до друку редакційною радою у складі членів правління Товариства дослідників старовини й мистецтва на Полтавщині Н. Ю. Мірзи-Авак’янц, М. Я. Рудинського, В. О. Щепотьєва за редакцією В. М. Щербаківського. Видання вийшло невеликим тиражем – 300 примірників та окремими відбитками кожної із статей (50 прим.). Див.: Супруненко О. Доля історика / О. Супруненко //

Козацькі старожитності Полтавщини: Зб. наук. пр. – Полтава, 1994. – Вип. 2. – С. 80.

16. Українське наукове товариство дослідження й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині засноване В. М. Щербаківським та М. Я. Рудинським 1918 р. Див. примітки В. В. Коротенка і О. Б. Супруненка до праці: Щербаківський В. Український університет у Полтаві. / В. Щербаківський / За ред. Супруненка О. Б. // Київська старовина (далі КС) – 1994. – № 4 (307) – С. 13.

17. Мірза-Авак'янц Н. З побуту української старшини кінця XVII віку / Н. Мірза-Авак'янц // Записки Українського наукового товариства дослідників старовини й мистецтва на Полтавщині. – Полтава, 1919. – Вип. 1. – С. 17–60.

18. Сенявская Е. С. Психология войны в XX веке: исторический опыт России / Е. С. Сенявская. – М.: РОССПЭН, 1999. – 383 с.

19. Лисенко О. Повсякденна історія війни: методологічні нотатки / О. Лисенко // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / Відп. ред. О. Є. Лисенко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – Вип. 13. – С. 8–22.

20. Кривоший О. П. Гендерні виклики фронтової повсякденності козацького Запорозжя у науковому доробку українських істориків (1946–1991 рр.) / О. П. Кривоший // Українознавчий альманах. – К., 2013. – Вип. 11. – С. 140–146.

21. Книжка була надрукована у 1920 р. коштом Полтавської Спілки споживчих товариств у друкарні товариства “Печатне діло”. Книжка складається з двох частин – авторської розвідки “Українська жінка XVI–XVII в.” та “Додатків до актового матеріялу”. Загальний обсяг – 94 сторінки. На 93-ій, передостанній, сторінці надруковано її зміст.

22. Буряк Л. І. Жінка в українському історичному наративі: автори, ідеї, образи (друга половина XIX – перша третина XX ст.). Монографія. – К.: Нац. академія управління, 2010. – 368 с.

23. Мальченко О. Шляхетські наїзди у світлі маєткових актів кінця XVI – першої половини XVII ст. (військовий аспект) / О. Мальченко // КС. – 1997. – № 3/4. – С. 94–113.

24. Блануца А. В. Соціально-становна зумовленість шляхетських наїздів на Волині у другій половині XVI ст. / А. В. Блануца // Український історичний журнал. – 2003. – № 4 – С. 103–111.

25. Боряк В. Г. Административно-территориальное устройство украинских земель в конце XV – середине XVI в. (Анализ документальных источников): Дис. ... канд. ист. н. – К., 1987.

26. Кременецкий земський суд. Описи актових книг XVI–XVII ст. – Вип. I: Книги 1–11 (1568–1598 рр.). – К., 1959. – 256 с.; Вип. II: Книги

12–22 (1601–1614 рр.) – К., 1965. – 353 с.; Вип. III: Книги 23–35 (1616–1625 рр.) – К., 1965. – 316 с.

27. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной Комиссией для разбора древних актов, учрежденной при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Ч. 6. – Т. I: – Акты об экономических и юридических отношениях крестьян в XVI – XVII вв. (1498–1653 гг.) – К., 1876.

28. Новицкий И. П. Князя Ружинские: (Памяти М. А. Максимовича) / И. П. Новицкий // КС. – 1882. – № 4. – С. 58–84.

29. Мірза-Авак'янц Н. На кресах / Н. Мірза-Авак'янц // Червоні квіти. – 1924. – Ч. 10 – С. 3–19.

30. “Червоні квіти” – ілюстрований двотижневик для дітей шкільного віку, виходив з 1923 р. у Харкові, а з 1930 р. в Києві; редактор О. Громов, ілюстратор А. Старчевський. У 1931 р. на базі журналів “Червоні квіти” і “Большевиченята” (1924–1931) створено новий журнал “Піонерія”.

31. Мірза-Авак'янц Н. Українська селянка в революційній боротьбі 1905 року / Н. Мірза-Авак'янц // Червоний шлях. – 1931. № 1/2. – С. 140–152.

32. Петренко І. М. Висвітлення історії повсякденних шлюбно-сімейних відносин у працях історика Наталії Мірзи-Авак'янц / І. М. Петренко // Наукові праці історичного факультету Запорізького націон. ун-ту. – Вип. XXXV. – Запоріжжя: Просвіта, 2013. – С. 306–314.

33. З-поміж відомих мені праць останнього двадцятиліття можу згадати лише три роботи, які містять інформацію про участь жінок у Національно-визвольній війні українського народу 1648–1654 рр. Це публікації В. Стокяло “Об участии женщин в национально-освободительной борьбе украинского народа 1648–1654 гг. против польских магнатов и шляхты” (1994 р.) (див.: Жіночий рух в Україні: історія і сучасність: Міжнар. наук.-метод. конф. (Одеса, жовтень 1994 р.): Тези доповідей / Ред. кол.: Г. І. Терещенко (гол.), К. М. Левківський (заст. гол.), А. І. Комарова (заст. гол.). – К.: ІСІДО, 1994. – С. 72–75); її ж: “Про участь жінок України в національно-визвольній боротьбі українського народу 1648–1654 рр. проти польських магнатів і шляхти” (1995 р.) (див.: Жінки України: сучасний статус і перспективи: Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, червень 1995 р.): Тези доповідей / Ред. кол.: Г. І. Терещенко (гол.), К. М. Левківський (заст. гол.), А. І. Комарова (заст. гол.). – К.: ІСІДО, 1995. – С. 47–49) і Т. Орлової “Участь жіноцтва в українських національно-визвольних змаганнях: історіографічний нарис” (2009 р.) (див.: Сторінки історії. – 2009. – Вип. 28. – С. 111–120). Якщо В. Стокяло обмежується простою констатацією факту, що жінки, які брали участь у Національно-визвольній війні в українській історії, очевидно, таки були, “багато хто з жінок України, особливо молодих, різних соціальних верств, охоплені почуттям